

Väderkvarn i Övra Västerstad

Antikvarisk medverkan vid renovering av väderkvarn

Övra Västerstad 2:2, Kastlösa socken, Mörbylånga kommun, Kalmar län, Öland

Susann Johannisson

KALMAR LÄNS MUSEUM

Byggnadsantikvarisk rapport september 2011

Kalmar läns museums bebyggelseenhet

Kalmar läns museums bebyggelseenhet utför antikvarisk medverkan vid förändringar och renoveringar av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse/bebyggelsemiljöer. Flera medarbetare är också certifierade som sakkunnig kontrollant av kulturvärden enligt Plan- och bygglagen.

Kalmar läns museum kan även erbjuda expertis inom exempelvis land- och marinarkologi, konservering och kulturmiljöpedagogik.

www.kalmarlansmuseum.se

Antikvarisk medverkan – vad är det?

Alla kyrkor och kyrkogårdar tillhörande svenska kyrkan byggda före 1940 är skyddade enligt kulturminneslagen. Denna lag används också för att skydda vissa andra byggnader, så kallade byggnadsminnen. I Kalmar län handlar det om ca 135 byggnader, bebyggelsemiljöer, parker etc. När en sådan skyddad miljö ska förändras krävs ett särskilt tillståndsbeslut från länsstyrelsen, som får ställa villkor om hur åtgärderna ska utföras. Samma sak gäller när länsstyrelsen fattar beslut om så kallade byggnadsvårdsbidrag till olika kulturhistoriskt värdefulla miljöer eller byggnader runt om i länet.

För att åtgärderna ska genomföras enligt länsstyrelsens beslut, med antikvariskt perspektiv och traditionella metoder och material ”som innebär minsta möjliga skada” på byggnaden eller bebyggelsemiljön ska arbetet följas av antikvarisk expertis, den antikvariske medverkande. Denne ska vara fastighetsägaren och hantverkarna behjälplig med goda råd, följa och dokumentera arbetet samt redovisa genomförda åtgärder i en rapport.

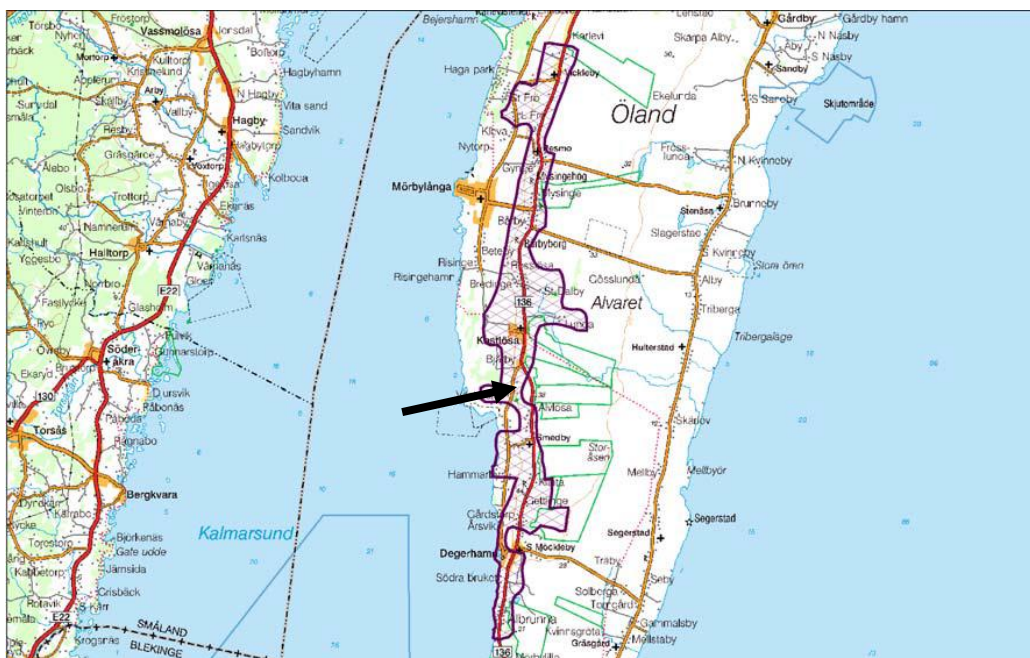
Väderkvarn i Övra Västerstad

Antikvarisk medverkan vid renovering av väderkvarn

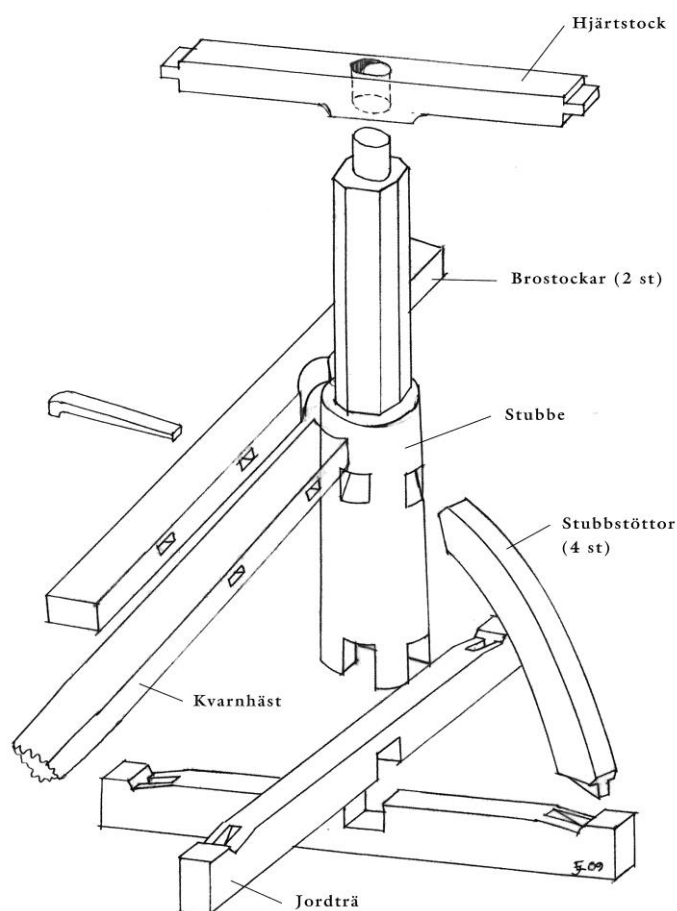
Övra Västerstad 2:2, Kastlösa socken, Mörbylånga kommun, Kalmar län, Öland

Administrativ information

Författare:	Susann Johannisson
Foto:	Susann Johannisson om inte annat anges
Granskad av:	Jan Westergren
Diarienummer:	Kalmar läns museum: 31-287-11 Länsstyrelsen Kalmar län: 434-5419-10
Kartor:	Publicerade i enlighet med tillstånd 507-98-2848 från Lantmäteriverket.
Beställare:	Kastlösa hembygdsförening
Hantverkare:	Kengus konsult ab: Kennerth Gustafsson, Göran Blom och Pelle Holmberg (jordträna) Bergs kultursnickeri, Dick Berg (trappa, tak, lucka) Adresser se under sändlista, sid 19.
Renoveringsperiod:	maj 2011 – september 2011
Fältbesök skedde:	2011-05-13 Närvarande: Monika Rash (hembygdsföreningen), Kennert Gustafsson, Susann Johannisson, fd ägaren (boende på gården) Börje Johansson samt två grannar. 2011-06-07 Närvarande: Monika Rasch, Kennert Gustafsson, Dick Berg, Pelle Holmberg, Börje Johansson och flera från hembygdsföreningen samt Susann Johannisson 2011-08-22 Närvarande: Monika Rasch, Dick Johansson, Börje Johansson och Susann Johannisson 2011-09-09 Närvarande: Susann Johannisson
Slutbesiktning:	Utförs av Länsstyrelsen i Kalmar län
Övriga handlingar och digitala fotografier:	Förvaras i Kalmar läns museums topografiska arkiv

Den lila skrafferingen markerar länsstyrelsens riksintresseområden för kulturmiljövård i länet. Det aktuella området heter "Albrunna – Vickleby", nr 5 i Mörbylånga kommun. Karta Länsstyrelsen i Kalmar län.

Principskiss från "Ölands väderkvarnar – vård och underhåll" av Evert Johansson, 2009.

Kort om den aktuella byggnaden

Öländsk stubbkvarn på gårdstomt. Hela byn brann 1889, men kvarnen klarade sig. Efter branden byggdes denna gård upp på nytt i nuvarande läge, ca 200 meter ifrån förra läget. I samband med detta flyttades kvarnen också. Inne i kvarnen står årtalet 1889 ristat, samt texten "FLYTTAD 1898 OCH KOSTADE 170 KR". Kvarnen är därför sannolikt äldre än 1889. Invändigt är kvarnen ovanligt väl bevarad, men bromsanordning, rep, alla kuggar i behåll, äldre gångås, krokar för upphängning av säck med mera. Enligt uppgift skedde förra utvändiga renoveringen 1962, förutom vingarna som byttes 2003.

Kvarnen ligger inom riksintresseområde "nr 5, Albrunna – Vickleby" för kulturmiljövård i Kalmar län.

Utförda åtgärder

Den antikvariska medverkan har skett i samband med beviljande av BYGGNADSVÅRDSBIDRAG för aktuella åtgärder. Bidraget har beviljats av Länsstyrelsen Kalmar län.

Berörd byggnadsdel

Jordträn och jordstenar (se också bildsvit sid 12-16)

Tillstånd före renovering (Utseende, material, skador)	Vidtagna åtgärder (med angivande av material, metoder, avvikelser från program)
Jordträna i obehandlad ek var spruckna och knäckta. Detta syntes innan då de lutade mot mitten och stubben hade sjunkit ner. Tidigare skador på jordträna hade man löst 1962 genom att spika på plankor på ovansidan som stöttning. Där stöttorna var infällda i jordträna fanns också avrinningshål som mynnade mitt på jordträets ena sida.	Kvarnen lyftes med domkraft dels under stubben del i de fyra hörnen av kvarnens bärande stomme. Jordträna besiktigades och befanns vara knäckta i mitten. Nya jordträn i ek lyftes in, se bildsvit sidan 12-16. Jordträna sågades ur så att de sitter ihop i mitten halft i halft som innan. Nya hål för stöttorna hackades upp med stämjärn. Avrinningshål borrades snett från det infällda hålet och ut mitt på sidan av jordträet. Eken kommer ifrån närheten av Algunnen.
Det fanns jordstenar under jordträna, men högre staplat bara längst ut i stället för där tyngden kommer ner via stubbstöttorna. Detta kan ha bidragit till att jordträna knäckts. Stenarna var kalkstensflisor. Nersjunket i jorden under jordträna fanns ¼ av en kvarnsten under var och en av de fyra jordträna.	De nedsjunkna delarna av kvarnsten och andra stenar togs upp. Gräs och lite jord grävdes ur. Grund lades med ny sand/grus. De fyra kvarnstenarna lades sedan som underlag till jordstenarna att vila på, med räfflorna upp så att de syns, ca 1 meter ifrån stubben. På dessa stenar kunde sedan jordträna läggas plant och stabilt. Lägg gärna dit mindre stenar också ytterst nu i efterhand, så att de nya jordträna får stöd hela vägen.

Före: Mot norr. Stenar hade lagts längst ut under jordträna. Detta kanske bidrog till att jordträna knäcktes, eftersom stöd under läget där stöttan kom ner saknades.

Efter: En stor sten (1/4 av en sedan tidigare delad kvarnsten) lades som stabilt stöd på den viktiga punkten under jordträet där stöttan, och därmed kraften (se vit pil), kommer ner i jordträet.

Före: Jordträet var knäckt, och hade vid förra renoveringen förstärkts med påspikad bräda.

Efter: Det helt nya jordträet med den återanvända stubbstöttan.

Efter: Se det nya borrade utrinningshålet i ringen.

Före: Det spruckna jordträet.

Efter, det nya jordträet. Stöttan är samma.

Före mot öster.

Efter mot öster. Här syns också att stubben hänger mer fritt än innan, vilket den ska.

Före mot söder. Här pålappningar och lagningar.

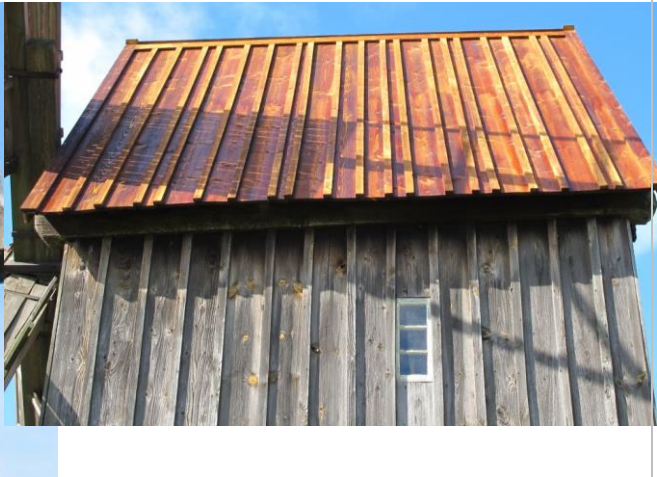
Efter mot söder

	
Före mot väster	Efter mot väster

Stubbstöttor

Tillstånd före renovering (Utseende, material, skador)	Vidtagna åtgärder (med angivande av material, metoder, avvikelser från program)
Stöttor i ek i tillräckligt gott skick för att kunna återanvändas. Också tapparna nedtill var i så pass gott skick att de kunde fällas in i jordträna utan någon förstärkning med järn. Se också bilder ovan.	Stöttorna återmonterades. Vid utmätningen av läget som de återanvända stöttornas tappar skulle fällas in i jordträna så gjordes en missbedömning vilket resulterade i att stöttorna hamnade för långt ut, varför stöttorna "förlängdes" genom att kilar fälldes in mot stubben. Se också bilder ovan.
	
Före: Stöttan fäster i stubben i avsett håll, utan kilar.	Efter: Stöttan fäster i samma håll i stubben, men med kilar.
	
Före: Stubben har sjunkit ner mot marken.	Efter: Stubben hänger fritt igen, som den ska.

Tak

Tillstånd före renovering (Utseende, material, skador)	Vidtagna åtgärder (med angivande av material, metoder, avvikelser från program)
Brädpanel från 1962. Täcksivan pånocken var bortblåst. Träet var uttorkat/rötskadat så att de flesta spikarna hade rest sig och stack ut. Underbrädorna hade vatturännor. De övre lockbrädorna hade alla samma bredd, ca 10 cm.	Ny panel i tätvuxen gran i varierade bredder med handfrästa vatturännor monterades. Lockbrädor ersattes av smalare locklister eftersom det var ett önskemål från föreningen och vi inte vet vad det varit ursprungligen. Panelen spikades med ny galvad spik (2,8 mm x 75 mm längd). Taket ströks 2 gånger med tjära/terpentin/linolja (mer tjära vid 2:a strykningen)
	
Före: Taket synades och befanns vara i sämre skick än befarat. Foto Monica Rasch	Under arbetets gång.
	
Före: Modern panel där alla bredder har samma mått och listerna är 10 cm breda locklister. Inga spår finns kvar av något äldre tak.	Efter: All takpanel byttes mot ny. De varierade bredderna ger taket mer liv och är en återgång till ett ålderdomligare sätt att utnyttja en stock som ger brädor i olika bredder.

Trappa, räcke, kvarnbro

Tillstånd före renovering (Utseende, material, skador)	Vidtagna åtgärder (med angivande av material, metoder, avvikelser från program)
Trappa i ek med två-tre murkna steg nederst. Stegen infällda som traditionella kvarntrappor. Trappstock i OK skick. Ledstångent var av och hade ramlat bort men fanns på platsen. Ledstånegn bestod av en smal undertryckt granstav, se bild nedan. Räckets stolpe i ek 3''3 (97 cm hög) var i dåligt skick och satt inte fast stabilt. Broplank i ganska dåligt skick, spruckna och tunna, 1 tum tjocka, men med patina.	De två nedersta stegen ersattes med nya ekplank, aningen tjockare för att få mer stadighet, 25 mm. Stegen fälldes in som innan. Ett nytt räcke/handtag i ek monterades liksom nya överliggare. Virket, råsågad fyrkantigsläkt i ek, skars ner med bandkniv för att få hållbarare yta. Ekstolparna behölls. Den vänstra förstärktes med en kil. Föreningen valde att behålla de äldre broplanken, som stöttades med lusning från undersidan så att de väderbitna kunde ligga kvar. Någon spikades med gammal uträtad spik.
	
Före: Den förra ägaren visar att den gamla ledstången som gått av bestod av en mycket smal rundstav.	Efter: Den nya ledstången gjordes kraftigare än den gamla och fästes på samma ställe som innan, med spik.

Före

Efter: De väderbitna golvplanken behölls. Nytt räcke.

Lucka i vägg ovanför gångås

Tillstånd före renovering (Utseende, material, skador)

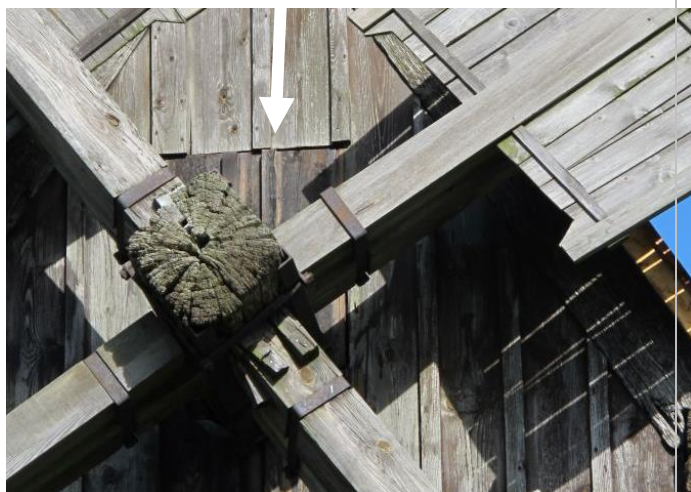
Luckan ovanför gångåsen, som bland annat fungerat som ljusinsläpp, hade försvunnit och sakades helt.

Före: Lucka saknades.

Vidtagna åtgärder (med angivande av material, metoder, avvikelser från program)

Ny lucka tillverkades av virke från de gamla takbrädorna. Luckan fästes med hjälp av två klinkor på insidan.

Efter: Nya brädor för att täcka öppningen, nedanför pil.

Byte av jordträn och jordstenar – bildsvit

Montering av domkrafter i fyra hörn och i mitten pågår. Stöttorna plockas bort. Foto Monica Rasch.

Efter lyftet granskades jordträna och befanns då vara helt av. Foto Susann Johannisson

De gamla jordträna tas bort. Foto Susann Johannisson

Under jordträna låg många små kalkflisor samt under dem $\frac{1}{4}$ av en delad kvarnsten, under alla fyra jordträn. Dessa fyra kvarnstenar plockades fram.

Arbetet med att lägga kvarnstenarna på plats som stöd under jordträna börjar med grundning med sand.

Kvarnstenarna läggs på plats och vägs in noga. De nya jordträna körs fram.

Det första nya jordträet dras in på plats med hjälp av spännband som viras upp med hjälp av en eldriven motor. Inpassningen är noga.

De nya jordträna dras in på plats. Ovan syns det hål i stubben där stötten sedan ska passas in igen.

Första jordträet är på plats och stenarna för nästa vägs in.

Det andra jordträet dras på plats och de båda hakas i varandra halvt i halvt..

Här mäts den exakta platsen ut där stöttorna ska fällas in. Foto Monica Rasch.

Håltagning i de nya jordträna för att stöttorna skulle kunna fällas in. Foto Monica Rasch.

Så här blev det med de nya tjärade jordträna och de återanvända infällda stubbstöttorna. Foto Monica Rasch.

De stolta kvarnrenoverarna efter avslutat arbete med jordträna: Pelle Holmberg, Kennerth Gustafsson och Göran Blom. Foto Monica Rasch.

Övrigt

Hembygdsföreningen håller på att sätta upp en informationsskylt intill kvarnen.

Hembygdsföreningen har monterat en halva av en av de borttagna jordtråna som en ny skulptur i marken intill kvarnen.

Följande delar i kvarnen berörs inte av årets projekt, men är ändå av intresse för bygganden och kan komma att bli ett nytt ärende ett annat år.

Gångås

Tillstånd före renovering (Utseende, material, skador)	Vidtagna åtgärder (med angivande av material, metoder, avvikelser från program)
Gångås i ek. Invändig del i gott skick. Utstickande del med sprickor från vingarna till kugghjulet, förstärkt med järnband. Gångåsen är 33x33x420 cm (vanligare mått är 40x40 cm).	Eftersom originaldelar värderas så högt i kulturhistoriska renoveringar är det önskvärt att spara gångåsen. Föreningen vill dock byta mot en ny eller hel begagnad, och har fått erbjudande om ett gångåsämne som kasserades i Torslunda p g a att den hade för liten dimension, den är 35x35x430 cm, med vankant. Efter borttagning av vankant så bör inte de nya dimensionerna bli mindre än på den nuvarande gångåsen.
	
Gångåsen 2011, med spricka på den del som sticker utanför kvarnen, och med äldre stöd med järnband .	

Kennert Gustafsson vid Gångåsen 2011

Vingar och rår

Tillstånd före renovering (Utseende, material, skador)	Vidtagna åtgärder (med angivande av material, metoder, avvikelser från program)
Vingar och rår från sentida renovering (troligen 1962) Råren är överdimensionerade eftersom hålet i gångåsen hade blivit förstorat efter år av slitage.	Vingarna skulle kilats fast bättre vid mötet med gångåsen, men, gångåsen var så vittrad att de inte vågade sig på omkilningen, varför detta inte genomfördes. Föreningen vill byta gångås 2012.
	
Före	Efter: Inga åtgärder på vingarna, men taket.

Kommentarer

När stubbstöttorna skulle placeras tillbaka mättes placeringen ut på de nya jordträna. Därefter hackades nya hål med hjälp av stämjärn i de nya jordtränas ovsidor. Vid mätningen gjordes dock en missbedömning, vilket resulterade i att stöttorna hamnade för långt ut. Därför "förlängdes" stubbstöttorna genom att kilar fälldes in mot stubben. Detta kan ej åtgärdas på annat sätt nu. Viktigt att ta lärdom av hur man mäter in läget vid en kommande kvarnrenovering.

Det är inte säkert att kvarnar tjärades förr i tiden. Eftersom det är nytt virke så kan det dock vara så att tjäran idag har den funktionen att det gör att träet inte torkar ut, vilket skulle kunna förhindra en del sprickor.

De äldsta delarna av kvarnen, bärande originaldelar och inredning, har höga kulturhistoriska värden. Särskilt de hållbara eckdelarna som stubbe, jordträn och gångås ska behållas så länge som möjligt av kulturhistoriska skäl. Av samma skäl är det önskvärt att hellre förstärka än byta ut. Detta ska dock vägas mot att kvarnen håller och inte riskerar ramla omkull vid blåst. Därför motiverades bytet av jordträna denna gång. I detta fall krävs det en särskild eftertanke om man kan förstärka gångåsen så att vingarna hänger säkert utan att byta del helt. Om byte av gångåsen skulle bli aktuell i framtiden bör den nya göras som en kopia av den gamla (befintliga), både vad gäller mått, material och detaljer.

När man har en kvarn med så mycket originalinredning, malutrustning, är det önskvärt att se det som ett värdefullt referensobjekt som andra kan använda att titta på när de vill restaurera eller nybygga kvarnutrustning på andra kvarnar. Generellt är det därför bättre att nyinreda en förändrad kvarn om man vill ha vissa kvarnar att verkligen mala i, i stället för en välbevarad med gamla delar.

Generellt gäller att delar som man vet har bytts många gånger under årens lopp; vingar, tak, panel, delar av trappa, inte har lika höga krav på originalutföranden eftersom man inte vet hur de såg ut från början. Gamla bilder saknas ofta. Skulle några ledtrådar finnas eller dyka upp är det särskilt viktigt att dokumentera dessa. Det kan till exempel vara ett äldre bevarat undertak eller spikhål från tidigare lösning.

Sändlista

Länsstyrelsen i Kalmar län, 391 86 Kalmar, 4 ex (varav ett ex till fastighetsägaren)
Riksantikvarieämbetet, Box 5405, 114 84 Stockholm, 2 ex
Kastlösa hembygdsförening, att Monika Rasch, Ångersvägen 29, 380 62 Mörbylånga (tel 0709-508829)
Bergs kultursnickeri, Dick Berg, Kastlösa bygata 15, 386 61 Mörbylånga (Tel 0708-716625)
Kengus konsult ab, Kennerth Gustafsson, Björnhovda 3070, 386 35 Färjestaden (Tel eller 070-550 54 84)
Bloms torp- och byggnadsvård KB, Göran Blom, Bröttorp 215 386 96 FÄRJESTADEN (Tel 0708-110663)
Bjärby produktion, Bjärby 23, 386 94 Färjestaden, Pelle Holmberg (Tel 073-2302020/ 0485-669810)
Börje Johansson (fd ägare, boende på gården), Övra Västerstad 104, 386 61 Mörbylånga

Adress

Box 104, S-391 21 Kalmar

Telefon

0480-45 13

x

80-45 13 65

E-post

info@kalmarlansmuseum.se